

В. О. АНОХІН

ХРОНОЛОГІЯ ТЕТРАСАРІІВ ХЕРСОНЕСА

(138—295 pp.)

Монети з повним або скороченим написом ХЕРСОНΗΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ становлять одну з найбільших груп в херсонеській нумізматиці.

Всі вони, за винятком оболів (?) з іменем ΑΠΟΛΛΩΝΙΔΟΥ, приурочених «першій елевтерії» (середина I ст. до н. е.)¹, відносяться до кінцевого етапу карбування, який носить назву «другої елевтерії».

Класифікація монет «другої елевтерії» має ряд труднощів. Це, поперше, відсутність датованих монет, характерних для попереднього періоду «царювання Діви», по-друге, квазіавтономний характер карбування Херсонеса, який не дозволяє розподілити серії хоча б за періодами правлень римських імператорів, як це було зроблено для Тіри і пізньої Ольвії, і, по-третє, варваризований стиль деяких пізніх серій, що робить неможливим їх датування за аналогіями з монетами інших причорноморських міст. Очевидно, в зв'язку з цими причинами успіх у вивченні монет «другої елевтерії» незначний.

Перший систематизатор херсонеських монет Б. В. Кене сумарно відніс всі монети з написом ХЕРСОНΗΣΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ до римсько-боспорського періоду².

О. Л. Берт'є-Делагард, в зв'язку з ялтинською знахідкою³, дослідив елевтеріїні монети і виділив їх в своїй класифікації всіх монет Херсонеса в заключний (третій) період «вольності», встановивши для нього границі з кінця II до середини III ст.⁴ Він же визначив як перехідний один із ранніх типів елевтеріїних монет, даючи цим можливість для його більш-менш точного датування⁵.

О. В. Орешников погодився з висновками О. Л. Берт'є-Делагарда, залишивши тільки за періодом грецьку назву (елевтерія) і уточнивши на підставі нового матеріалу хронологічні рамки (середина II—середина III ст.)⁶. Пізніше, коли він виділив групу монет короткочасної «першої елевтерії»⁷, за цим періодом закріпилася назва «друга елевтерія».

¹ А. В. Орешников, Этюды по нумизматике Черноморского побережья, ИРАИМК, II, 1922, стор. 117—118.

² Б. В. Кене, Исследования об истории и древностях города Херсонеса Таврического, СПб., 1848, стор. 125.

³ А. Л. Берт'є-Делагард, Случайная находка древностей близ Ялты, ЗООИД, т. XXVII.

⁴ А. Л. Берт'є-Делагард, Значение монограмм... на монетах Херсонеса, ЗНОРАО, I, в. 1, СПб., 1906, стор. 57.

⁵ Там же, табл. VI, 4, стор. 60—61.

⁶ А. В. Орешников, Монеты Херсонеса Таврического, царей Боспора Киммерийского и Полемона II Понтийского, НС, II, М., 1913, стор. 26.

⁷ А. В. Орешников, Этюды..., стор. 117—118.

О. М. Зографу належить заслуга створення узагальнюючого нарису херсонеського карбування⁸. Його короткий, але змістовний огляд підводить підсумки більш ніж столітньому періоду вивчення монетної справи Херсонеса в античну епоху. Не займаючись спеціально дослідженням елєвтерійних монет, він обмежився у відповідному розділі викладом тих досягнень, які були зроблені його попередниками. Ним була тільки виділена і датована ще одна серія — початку III ст. н. е.⁹, а також даний короткий екскурс в історію окремих номіналів. Припущення карбування він відніс до 280-х років, зіставляючи його з посиленням впливу римських монет в Херсонес з часів Діоклетіана¹⁰. На його думку, тільки римська монета здатна була замінити в обороті міську мідь.

Слід відзначити, що дослідники майже не підкріплювали свої висновки аналізом монет, хоч ключ до вирішення багатьох питань херсонеської нумізматики лежить саме в монетах, особливостях їх типів і стилю.

Типологія монет «другої елєвтерії» досить обмежена. Відомо всього три основні комбінації: Херсонас—Діва, Асклепій—Гігіейя, Діва—бик. Ці три комбінації типів, що представляють відповідно номінали в 4 (тетрасарій), 3 (тресіс) і 2 (дупондій) одиниці, карбувались більш-менш регулярно протягом довгого часу. Тільки в одній серії була випущена монета в 1 одиницю (асарій) з типами Херсонас—Ніка.

Кожен з номіналів має багато варіантів, причому, як справедливо відмічав О. М. Зограф, всі монети «другої елєвтерії», за винятком двох перехідних груп, «настільки одночасні і одноманітні, що переконлива картина послідовності численних серій, в які вони складаються, може бути дана тільки на підставі вичерпного матеріалу в повному атласі херсонеських монет»¹¹.

Найбільші в Радянському Союзі збірки херсонеських монет — в Херсонеському музеї (Севастополь), Ермітажі і Державному історичному музеї (Москва) саме і дають такий вичерпний матеріал для більш детального вивчення динаміки карбування «другої елєвтерії».

В цій статті розглядається тільки тетрасарій. Його тип сформувався в загальних рисах ще в епоху Флавіїв (останні датовані монети помічені 96 р.). Незадовго до початку «другої елєвтерії» він знову карбується із значними змінами в написах і зображеннях. На початку періоду він переживає досить довгий період формування, для якого характерна певна нестійкість в написах і типах. Тетрасарій кількісно переважає всі інші номінали по серіях і варіантах і є єдиним типом монет, які карбувались до кінця III ст. н. е. Ця обставина привернула до себе особливу увагу в зв'язку з тим, що тільки тетрасарій дає більш-менш послідовну і безперервну лінію розвитку монетної справи Херсонеса з середини до кінця III ст. н. е. і може служити основою для систематизації всіх інших номіналів.

* * *

Давно помічено, що написи ХЕР і ЕЛЄГΘΕΡΑΣ на цих монетах перемішуються. У відповідності з цим вся маса елєвтерійних монет великого номіналу, тобто тетрасаріїв, розподіляється на дві групи.

В першу групу входять монети, які мають на лицьовій стороні напис ХЕР, а на зворотній — ЕЛЄГΘΕΡΑΣ, в другій написи міняю-

⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, МИА, № 16, 1951, стор. 146 і далі.

⁹ Там же, стор. 159, табл. XXXVIII, 1—3.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же, стор. 158.

ться сторонами, а назва міста завжди написана повністю — ХЕРСОНΗΣΟΥ. Вчені, однак, цій обставині не надавали великого значення і не робили спроб класифікувати матеріал хоча б по цих двох групах. Не робилось також спроб встановити послідовність груп, їх датування.

А втім, підстави для такої спроби вже були. О. Л. Берт'є-Делагард видав декілька монет з ялтинської знахідки, в числі яких була надзвичайно цікава монета, що визначалась ним як перехідна між періодами «свободи» і «вольності»¹² («царювання Діви» і «другої елевтерії» за сучасною класифікацією). Ця монета повинна бути поставлена на початку першої групи, звідки видно, що послідовність груп має бути саме такою. Знахідка почесного декрету на честь Геракліє Понтійської¹³ дозволила віднести час одержання містом елевтерії до правління Антоніна Пія (138—161) і датувати ранні елевтерійні монети серединою II ст. Ці висновки одержали ще більше підтвердження після того, як О. М. Зограф датував одну із серій другої групи часом близько 220 р.¹⁴ Таким чином, намічений шлях класифікацій монет «другої елевтерії» є, без сумніву, правильним¹⁵. Датування однієї з груп тетрасаріїв першими роками правління Комода (180—192), про що більш докладно буде сказано далі, дає ще одну, третю, надійну віху. У відповідності з цим всі випуски тетрасаріїв можна розглядати в рамках таких трьох хронологічних періодів. Перший — близько 138—180 рр., другий — близько 180—211 рр., третій — близько 211—295 рр. Обґрунтування рамок кожного періоду буде дано у відповідному розділі.

Нашим завданням є спроба дослідити всі більш дрібні групи тетрасаріїв, перевірити на великому нумізматичному матеріалі правильність нарисованої вище схеми, встановити місце кожної групи в цій схемі і дати на цій основі їх приблизне датування.

Кілька слів про термінологію. Всі тетрасарії будуть описуватись за вищезгаданими періодами, а в їх межах — за групами (їх не слід змішувати з двома групами, що охоплюють всю масу елевтерійних монет), під якими слід розуміти п-ну кількість варіантів, об'єднаних спільними штемпелями.

Перший період (138—180)

I група — близько 138—145 рр.

В другій чверті II ст. н. е. правове становище Херсонеса змінилось. За свідченням Флегонта Тралійського¹⁶, імператор підкорив Херсонес в числі інших міст боспорському царю Котісу, в якому найімовірніше вбачати Котіса II (123—132).

Ця залежність припинилась, очевидно, із смертю Котіса; показово, що останній херсонеський статер датований 134 р. Судячи з того, що місто продовжує в цей час клопотатися про волю¹⁷ і одержує її тільки при Антоніні Пії (138—161), звільнення від боспорської залежності не було санкціоноване римськими властями (або ж поняття елевтерії мало

¹² А. Л. Берт'є-Делагард, Значение монограмм..., табл. IV, 4.

¹³ ІРЕ, I², 362, 363.

¹⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159, табл. XXXVIII, 1—3.

¹⁵ Спроба А. Шеміотової (Monety Chersonesu Taurudzkiego w zbiorach Muzeum Narodowego w Warszawie, WN, 1959, 3—4, стор. 142—143) обґрунтувати тільки стилістичним аналізом інакшу послідовність цих двох груп іде в розріз із загальним ходом розвитку херсонеського карбування, типів, стилю і ваги монет і не може бути визнана вдалою.

¹⁶ SC, I, стор. 512.

¹⁷ Пор. напис на честь Арістона (ІРЕ, I², 423).

інший зміст). Як би там не було, але посольство гераклеотів, яке відправилось до Антоніна Пія, добилось елевтерії для Херсонеса¹⁸. Це сталося, очевидно, близько середини 40-х років II ст.¹⁹

Важко собі уявити, щоб ця подія зразу ж не позначилась на монетах, і дійсно, переважна їх більшість має напис ЕЛЕΥΘΕΡΑΣ, а найбільш ранні монети з цим написом мають ряд ремінесценцій попереднього періоду, і таким чином, близькі за часом до середини II ст. Виняток становить одна група тетрасаріїв, яка ще не має в складі легенди напис ЕЛЕΥΘΕΡΑΣ. Вона складається з трьох варіантів. Перший представлений єдиною монетою із збірки ДІМ (табл. I, 1). На лицьовій стороні зображений бюст божества Херсонас, перед ним ліра і напис ΧΕΡС, на зворотній стороні — Діва на весь зріст із ланню, напис ΧΕΡ і монограма . Другий варіант добре відомий²⁰ (табл. I, 2). На монетах третього варіанта монограма вже не ставиться. Монета подібного типу дозволила О. В. Орешникову визначити зображений на лицьовій стороні бюст з лірою як уособлення міста — божество Херсонас²¹. Другий і третій варіанти карбовані одним штемпелем лицьової сторони²², можливо, що і перший карбований тим же штемпелем.

В зв'язку з тим, що на монетах цього типу відсутня вказівка на елевтерію, ми не можемо вважати їх перехідними. Формально ці монети завершують період «царювання Діви», хоч історично вони зв'язані з карбуванням «другої елевтерії». Датування О. М. Зографом монет цього типу 130—140 рр., на нашу думку, є досить невиразним. Якщо ми порівняємо зображення на статері 133 р.²³ і на наших монетах, то легко помітимо значну різницю в типах. Пояснювати це слід, очевидно, певним хронологічним розривом. Дана група монет відкриває регулярне карбування міді II—III ст. Монетна справа Херсонеса періоду «царювання Діви» дає немало переконливих прикладів того, як зміна імператорів в Римі вела за собою різного роду зміни у випуску міської монети. Отже, ми можемо цілком обгрунтовано припустити, що і відновлення випуску міді десь після 133 р. пов'язано з початком правління Антоніна Пія (138—161). В повідомленні Юлія Капітоліна²⁴, який використав, очевидно, джерело самого початку 40-х років II ст., мова йде про ряд східних справ, вирішених Антоніном, в тому числі про допомогу Ольвії проти тавроскіфів і про повернення Ріметалка в Боспорське царство. Дарування Херсонесу ряду пілг, в числі яких, безумовно, була і присилка постійного гарнізону для охорони міста, також було одним із заходів, спрямованих на зміцнення позицій Риму в Північному Причорномор'ї. У нас немає підстав вважати ці заходи розтягнутими в часі; можна думати, що надання Херсонесу елевтерії і карбування монет з написом ЕЛЕΥΘΕΡΑΣ, що почалось зразу ж після цього, відноситься прибіжно до середини 40-х років II ст.

Підсумовуючи все вищесказане, ми приходимо до висновку, що перша група монет повинна датуватися 138—145 рр.

¹⁸ IPE, I², 362, 363.

¹⁹ В. А. Анохин, Находка монет в могильнике у совхоза № 10 Крымской области, Научовий архів ІА АН УРСР, стор. 4.

²⁰ О. Л. Бертъе-Делагард, видаючи цю монету («Значение монограмм...», стор. 60, табл. VI, 4), читав напис на звороті як ЕΛΕΥ. В збірках ДІМ і ДЕ є монети тих же штемпелів, де ясно читаються написи, що являють собою скорочені назви міста — ΧΕΡ.

²¹ А. В. Орешников, Херсонас, божество Херсонеса Таврического, ИАК, в. 65; його ж, Олицетворение общины Херсонеса Таврического на монетах, ИРАИМК, II, 1922.

²² А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 158, табл. XXXVII, 17—18.

²³ Там же, табл. XXXVII, 15.

²⁴ SC, II, стор. 294.

Ще одна з монет ялтинської знахідки являє собою великий інтерес. Її опис:

Лицьова сторона — ХΕΡСΟΝΗ. ΕΛΕΥΘ. Бюст божества Херсонас вправо, попереду ліра. Зворотна сторона — ΠΑΡΘΕΝΟΣ. Діва в зріст (табл. I, 3).

Як видно з напису на лицьовій стороні, монета випущена після одержання містом елевтерії. Привертають до себе увагу такі обставини.

По-перше, цей тип не зв'язаний ні з попередньою — переделевтеріною, ні з наступною групою, яка вже є початком постійного карбування, — з великою кількістю варіантів, об'єднаних спільними штемпелями, в якій, в основному, і склався тип тетрасаріїв «другої елевтерії». Можливо, що ця монета була карбована в момент зразу ж після одержання елевтерії і тісніше, ніж яка-небудь інша, зв'язана за часом з початком періоду.

По-друге, ця монета дає нам єдиний випадок повного написання імені Діви. Не говорячи вже про те, що вона допомогла остаточно вирішити питання про значення монограми ϠΡ ²⁵, сама повнота напису вказує на якісь особливі причини її появи. Цілком можливо, що херсонесіти приписували Діві певні заслуги в одержанні елевтерії і відзначили це повним написанням її імені. Є, таким чином, всі підстави пов'язувати випуск цієї монети з одержанням містом волі і датувати її часом близько 145 р.

II група — близько 145—150 рр.

Ця група тетрасаріїв є початком регулярної численної чеканки «другої елевтерії».

На монетах першого варіанта, що представлений невиданим унікальним екземпляром із Ермітажу (табл. I, 4), останній раз в історії монетної справи Херсонеса позначена монограма ϠΡ . Типи ті ж, що і в попередніх монетах. Написи: на лицьовій стороні ΕΥΕΥ (лямбда перевернута), на зворотній стороні ХΕΡΣΟ ΕΛΕ — [ΓΘΕΡΑΣ]. Монети другого варіанта карбовані тим же штемпелем лицьової сторони. Зворотна сторона змінюється — із легенди виключена друга вказівка на елевтерію: назва міста розбита на дві частини і розташована по обидва боки фігури Діви, причому перші дві букви дані в лігатурі — \times (табл. I, 5)²⁶.

Третій варіант являє собою результат взаємодії тих же штемпелів, але в штемпелі лицьової сторони напис ΕΥΕΥ був зачищений і змінений на ΧΕΡ²⁷. Виправлений штемпель лицьової сторони представлений доброї збереженості екземпляром четвертого варіанта, який мав уже інший штемпель на зворотній стороні, на якому знову з'являється напис ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ (табл. I, 6)²⁸. Цей варіант дає нам таке розміщення написів, яке є панівним аж до початку III ст. Однак в цій групі вироблення загальної композиції ще не закінчується.

Зворотний штемпель п'ятого²⁹ варіанта повторює рисунок попереднього варіанта (вони карбовані, очевидно, одним штемпелем лицьової

²⁵ А. Л. Бертье-Делагард, Значение монограмм., стор. 61—62.

²⁶ А. В. Орешников, Экскурсы..., табл. II, 38.

²⁷ Цей важливий проміжний варіант представлений єдиним екземпляром дуже поганої збереженості із збірки Державного Ермітажу (№ 288-а).

²⁸ А. В. Орешников, Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова, в. VII, № 310.

²⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVII, 20. Цей варіант дуже цікавий, оскільки він зв'язує в одну серію монети, які різко відрізняються одна від одної за типами лицьових сторін (табл. I, 6, 7). На жаль, походження цієї монети невідоме, в збірках ДХМ, ДЄ і ДІМ таких монет немає.

Таблица I.

сторони). Шостий варіант, який має спільний, здається, з п'ятим штемпель реверсу, дає новий тип лицьової сторони — над лірою зображена гілка, а напис переміщується за голову божества (табл. I, 7). Ще більш цікавий восьмий варіант (табл. I, 8). Він не зв'язаний загальним штемпелем з попереднім, але зображення лицьової сторони одного і другого дуже близькі. Напис починається на зворотній стороні—XEP EΛEY— і потім переноситься на лицьову сторону—ΘΕΡΑ—С. Цей варіант представлений унікальним невиданим екземпляром із збірки ДІМ (інв. № 1903). Загальну картину взаємодії штемпелів див. на рис. 1.

Друга група тетрасарійів має 7 варіантів, з яких тільки один не зв'язаний з іншими. Послідовність варіантів безсумнівна, через те що, по-перше, ми маємо випадок зміни легенди в одному й тому ж штемпелі, по-друге, групу розпочинає варіант з монограмою, який найприродніше визнати за вихідний.

Наявність монограми говорить про близькість цього варіанта до початку періоду, через це для нього також цілком допустима дата близько 145 р. Всі варіанти являють собою досить компактну групу, датувати її слід приблизно 145—150 рр.

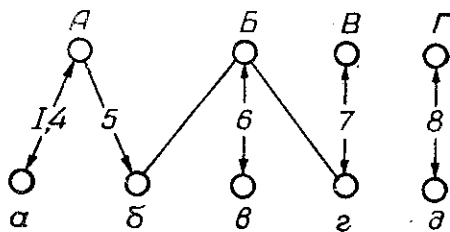

Рис. 1. Схема взаємодії штемпелів II групи.

Тетрасарій — близько 150 р.

Після попередньої групи слід поставити досить незвичайний ізольований тип тетрасарія з повними написами XEPONHCOY EΛEYΘE-PAC (табл. I, 9)³⁰. Висока вага монет цього типу (8—9 г) і великий діаметр свідчать про їх належність до початку елевтерії, однак відсутність монограм і зв'язаність всіх варіантів II групи дозволяють поставити його тільки після цієї групи і датувати приблизно 150 р.³¹

III група — близько 150—155 рр.

Монети третьої групи значно зменшуються в діаметрі і вазі. Типи лицьової і зворотної сторони дещо змінюються, але не настільки, щоб можна було допускати великий розрив у часі між цією і попередньою групою. Через це датувати III групу можна приблизно 150—155 рр.

Вона представлена 6 варіантами і розпадається на дві підгрупи, кожна з яких карбована одним штемпелем лицьової сторони. Обидві підгрупи зв'язуються близькими, хоч і не ідентичними штемпелями зворотних сторін.

Послідовність обох підгруп більш-менш ясна, вона встановлена на тій підставі, що на спільному для всіх трьох варіантів першої підгрупи (табл. I, 10—12) штемпелі лицьової сторони поруч з лірою вирізана гілка, яка є на інших варіантах другої підгрупи. Написи на монетах першої підгрупи звичайні: на лицьовій стороні—XEP, на зворотній стороні—EΛEYΘEPAC, на монетах другої підгрупи напис на зворотній стороні скорочується до EΛEYΘE (табл. I, 13—15).

До цих двох підгруп слід віднести ще два варіанти, які не зв'язані з ними спільними штемпелями. Вони представлені 1—2 екземплярами монет поганої збереженості, що заважає нам належно оцінити перший

³⁰ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVIII, 4.

³¹ В. А. Анохин, Находки монет., стор. 4—5. Подібна монета знайдена в похованні разом з іншою, більш ранньою монетою I групи (другий варіант), що підтверджує їх близькість.

Таблица II.

з них, на лицьовій стороні якого можна розібрати голову вправо з великим гротескним носом (ДХМ, інв. № 4239).

Привертає до себе увагу факт певного падіння майстерності різьбярів штемпелів монет III групи. Крім згаданого портрета, можна вказати на схематичну передачу обличчя Херсонас, а також грубу проробку одягу Діви. Це немов вводить нас в карбування наступної IV групи, частково пояснює різку деградацію типів, лівий оборот бюста Херсонас та ін.

IV група — близько 155—161 рр.

Четверта група представлена 9 варіантами. Більша частина їх репрезентована всього 1—2 екземплярами, до того ж середньої і поганій збереженості, і через це виділити однакові штемпелі іноді буває дуже важко або навіть неможливо.

Через це мова може йти тільки про їх близькість. В деяких випадках, проте, завдяки тотожності штемпелів, можна пов'язати різноманітні, на перший погляд, монети, що дозволяє зробити точно визначеним об'єднання всіх цих варіантів в одну групу. Так, наприклад, монета звичайного для «другої елевтерії» типу (табл. I, 16) через перехідний варіант (табл. I, 17), з

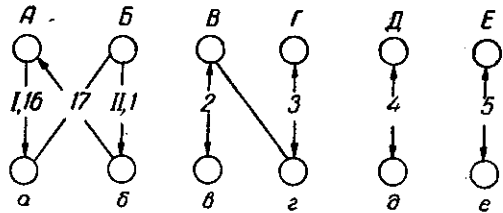

Рис. 2. Схема взаємодії штемпелів IV групи.

яким вона зв'язана загальним штемпелем лицьової сторони, об'єднується в одну групу з досить цікавою і незвичайною монетою (табл. II, 1).

Між першими чотирма і трьома наступними (табл. II, 2, 3) варіантами є розрив, але штемпель «а» дуже близький штемпелю «в» (рис. 2). Те саме слід сказати і про останні два варіанти (табл. II, 4, 5).

Перший з них близький за типами, зображеннями лицьової і оборотної сторін попередньому, а штемпель оборотної сторони другого — «е» — близький до «б».

В четвертій групі є кілька незвичайних типів. Особливо привертають увагу монети із зображенням бюста Херсонас вліво (табл. II, 1, 5). Найближчі за часом «ліві» зображення відносяться до періоду «царювання Діви». Це дозволяє вважати IV групу карбованою під певним впливом типів монет цього періоду, і отже, такою, що не дуже далеко стоїть від початку елевтерії.

Датування IV групи утруднене. Те, що вона йде за III групою, очевидно, не викликає сумніву. Про це свідчить явна тенденція до деградації останніх варіантів III групи, що пояснює значно гірший стиль монет IV групи, з одного боку, а також коротке (ΕΛΕΥ) написання ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ на монетах IV групи, характерне для пізніх груп, з другого.

Якщо це дає нам як нижню дату приблизно 155 р., то невелика кількість варіантів і їх близькість один до одного дозволяють говорити про випуск їх в межах кількох років.

Ймовірно, як верхню дату слід назвати 161 р., що можливо і з таких міркувань.

На час Марка Аврелія (161—180) припадають відчутні обмеження у випуску міді північнопричорноморськими містами. Тіра зовсім не карбує³², а Боспор значно скорочує випуск мідних монет в цей період³³. Менш виразним є питання про ольвійське карбування, але ж і тут наявність перерви можлива, бо датування окремих типів монет ча-

³² А. Н. Зограф, Монеты Тира, М., 1957, стор. 33.

³³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 203—204.

сом Марка Аврелія далеко не безсумнівне³⁴. В основі цих обмежень були, очевидно, турботи про стабільність курсу римського денарія. Можна думати, що і Херсонес зазнав тих же обмежень, і випуск міської монети був припинений, або значно обмежений. В усякому разі, між IV та іншими групами (VI і VII), час карбування яких не піддається більш-менш задовільному визначенню, не можна встановити чіткої послідовності.

Підведемо короткі підсумки. До першого періоду карбування «другої елевтерії» слід віднести 4 групи тетрасаріїв, з яких перша була випущена до одержання містом елевтерії — вона зберігає ще значні сліди впливу монетних типів періоду «царювання Діви», а інші відносяться до початкового періоду елевтерії.

Відносна хронологія всіх чотирьох груп встановлюється досить вірогідно. Їх абсолютне датування знаходиться в тісному зв'язку з визначенням двох фактів в історії міста і монетної справи: часу одержання містом елевтерії, що, на нашу думку, слід відносити до середини 40-х років II ст., і встановлення на основі аналогічних явищ в інших містах Північного Причорномор'я перерви в карбуванні монет Марка Аврелія. Чотири групи тетрасаріїв розподіляються рівномірно протягом всього часу правління Антоніна Пія (138—161).

Другий період (180—211)

До другого періоду слід віднести три групи тетрасаріїв. Якщо одна з них може бути датована досить чітко, то датування двох інших невизначене. Однак місцем для цих двох груп може бути тільки час Марка Аврелія (161—180) або Септімія Севера (193—211). Перше — малодостовірне в зв'язку з наведеними нами вище міркуваннями, хоч і не виключене; але найбільш правильним, на наш погляд, був би час Септімія Севера (можливо, включаючи сюди і кінець правління Комода), коли обмеження в галузі монетної справи міст Північного Причорномор'я перестають помітно відчуватись.

V група — близько 180—185 рр.

Всього в цій групі налічується 5 варіантів. Перші два зв'язані загальним штемпелем реверсу (табл. II, 6, 7), останні три — загальним штемпелем аверсу (табл. II, 8—10). Можливо, розрив між ними випадковий, через те що за формою букв написи і за типами зображень штемпелі «а» і «б» дуже близькі. Послідовність варіантів (рис. 3) встановлена на тій підставі, що напис ЕЛЕΥ — ΥΘΕΡΑΣ на перших двох штемпелях реверсів був тоді замінений правильним.

При датуванні монет особливого значення набувають будь-які незвичайні характерні риси даної групи чи варіанта, які випадають із загального розвитку монетних типів даного міста і дістають пояснення тільки завдяки зіставленню з аналогічними явищами із карбування інших міст і, таким чином, вказують шлях вірогідного датування. Для класифікації півторастолітнього квазіавтономного карбування Херсонеса, яке не має, фактично, жодної абсолютно надійної хронологічної віхи, цей шлях дуже важливий, тому що він дозволяє прокоректувати висновки, одержані на основі вивчення закономірностей розвитку самого карбування.

Під цим кутом зору привертає увагу один з варіантів (табл. II, 8)³⁵ описаної групи, який має на зворотній стороні в полі знак Δ. Нав-

³⁴ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 143.

³⁵ А. Л. Бертье-Делагард, Значение монограмм..., табл. VI, 6, стор. 61; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVIII, 7.

ряд чи можна сумніватись в справжньому значенні цього знака: він, безумовно, є знаком вартості. Це монета номіналом в 4 одиниці (асарія), тобто тетрасарій. До цих монет примикають монети невеликих розмірів, вартістю, очевидно, в 1 асарій³⁶, які єдиний раз карбувалися в цей період.

Зображення на лицьових сторонах асарія і тетрасарія настільки близькі, що факт виготовлення їх штемпелів рукою одного майстра не викликає сумніву³⁷.

Якщо ми звернемося до карбування інших північнопонтійських міст, то дізнаємось, що знаки вартості на монетах були широко розповсюджені.

Вони зустрічаються протягом всього імператорського періоду. Однак легко помітити рубіж, до якого нанесення знаків вартості було спорадичним і вузько локальним (наприклад, на Боспорі, в той час як після нього ця практика стає звичайною. Таким рубежем є початок правління Комода (180—182)³⁸.

Починаючи з першої серії, карбованої при Комоді, і до кінця карбування всі монети мають знаки вартості³⁹.

О. М. Зограф порівнює другу серію Комода, що була випущена в 183—184 рр., з ольвійською і датує останню тими ж роками⁴⁰. Подібність зображень, близька тіраським вага ольвійських монет і наявність на ольвійських монетах знака вартості роблять його висновки обґрунтованими. Очевидно, і п'яту групу тетрасарій Херсонеса можна вважати одночасною першим двом тіраським і ольвійським серіям і датувати 180—185 рр.⁴¹

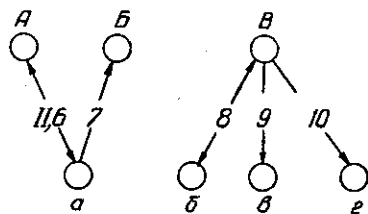

Рис. 3. Схема взаємодії штемпелів V групи.

VI і VII групи — близько 193—211 рр.

Шоста група налічує 6 варіантів (табл. II, 11—15). Всі вони карбовані одним штемпелем лицьової сторони.

Саме така послідовність зміни зворотних штемпелів взята тому, що штемпель № 11 дещо нагадує за положенням фігур Діви і лані заклучні штемпелі реверсів V групи. Ця невелика можливість є єдиною і через це не може бути не взята до уваги. Звідси виходить, що описувана нижче VII група пізніша за VI.

³⁶ А. В. Орешников, Монеты Херсонеса Таврического, стор. 22, рис. 5; А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. XXXVIII, 9.

³⁷ Про їх подібність вже писав А. Н. Зограф («Античные монеты», стор. 153), відхиляючи спробу О. В. Орешникова («Этюды...», стор. 121) датувати асарій II ст. до н. е.

³⁸ А. Н. Зограф, Монеты Тира, стор. 35.

³⁹ А. Н. Зограф, Античные монеты, табл. II.

⁴⁰ Там же, стор. 143.

⁴¹ Наявність знаків вартості на монетах Тіри і Ольвії (там вони зникають разом з припиненням карбування) слід, можливо, пояснювати входом цих міст в союз міських обшин лівобережного Понту і, ймовірно, існування між ними монетної конвенції (А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 117—120. Існування такої конвенції є спірним). Відносно Херсонеса це навряд чи можна припускати. Знаки вартості на тетрасаріях Херсонеса з'являються тільки в цій серії. Правда, дещо пізніше, можливо, знак вартості (Г) ставиться на тресісі, але це скоріше відноситься до сили інерції, з якою продовжувалось позначення цього незвичайного для міста номіналу з його появою. Слід вказати й на те, що знак вартості ніколи не ставився на дупонді, тили якого — Діва і лань-бик — були завжди наявністю номіналу в 2 одиниці. Це також говорить за внутрішній, «домашній», характер прийому. Він більш підставно, ніж для Ольвії і Тіри, може бути класифікований як наслідувальний. Можливо, додержання Херсонесом цієї конвенції було короткочасним.

Встановлення послідовності десяти варіантів VII групи (табл. II, 16—18; III, 1—3) досить утруднене (рис. 4).

Деякі штемпелі реверсів, які взаємодіють з різними штемпелями лицьових сторін, виглядають дуже близькими і дають підстави говорити про їх повторне використання (з деякою підчисткою перед цим). Ця неясність в значній мірі зумовлена поганою збереженістю більшості монет. Знахідка кращих екземплярів, без сумніву, остаточно вирішить це питання.

Обґрунтування часу випуску обох груп — 193—211 рр. — наводилося вище. Слід відзначити, що хоч ця дата і здається найбільш правильною, все ж не слід категорично відкидати можливість карбування монет цих груп за Марка Аврелія.

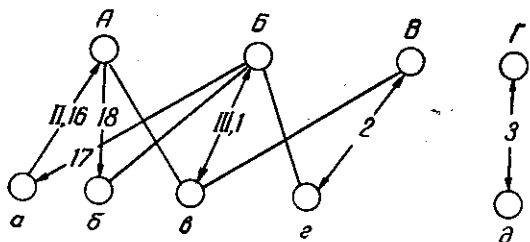

Рис. 4. Схема взаємодії штемпелів VII групи.

Для остаточного вирішення даного питання важливу роль могли б відіграти масові знахідки монет цих типів з добре датованими монетами інших міст. До більш пізнього часу віднести ці групи не можна, тому що при Каракалі (211—217) розпочинається карбування монет нового типу, які від-

різняються розташуванням написів і високим художнім рівнем зображень. Монети, що наслідують цей тип, проте значно гірші за якістю, випускаються протягом майже всього III ст.

Третій період (211—295).

Визначення заключної дати III періоду 295 роком є по суті справу відповіддю на зовсім невирішене питання про час припинення міської чеканки Херсонеса. Існуючі в літературі різні погляди щодо цього — середина III ст.⁴² або близько 280 р.⁴³ — спираються тільки на висновки за аналогіями з карбуванням інших провінціальних міст Римської імперії. Цілковито зрозуміло, що для дослідників здавалося неможливим встановити це на основі закономірності розвитку самого херсонеського карбування і міського грошового обороту. Тільки О. М. Зограф зробив спробу встановити час припинення карбування, що, на його думку, було зумовлене посиленням припливом римських монет в період Діоклетіана (284—305), які замінили міську мідь. Це положення вірне тільки наполовину. Якщо ми звернемося до знахідок в Херсонесі монет інших міст, то побачимо, що римські монети кінця III — початку IV ст. не тільки не єдиний зовнішній компонент загальної монетної маси, а навіть і не переважаючий: досить значний його процент становлять боспорські статери. Приблизно на початку останньої чверті III ст. вони перетворюються в чисто мідні монети. Знахідки таких «статерів», загалом (через погану збереженість більшої частини монет) датованих останньою чвертю III — першою третиною IV ст., дуже часті в Херсонесі і, можливо, перевищують загальну кількість знахідок римських монет за той же період. Зрозуміло, що висновок про припинення в Херсонесі місцевого карбування і заміну його боспорською⁴⁴ і римською монетою не знімає

⁴² А. Л. Бертьє-Делагард, Значение монограмм..., стор. 63; А. В. Орешников, Монеты Херсонеса Таврического..., стор. 25—26.

⁴³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159.

⁴⁴ Це припущення було висловлене Бертьє-Делагардом («Случайная находка древностей близ Ялты», стор. 23).

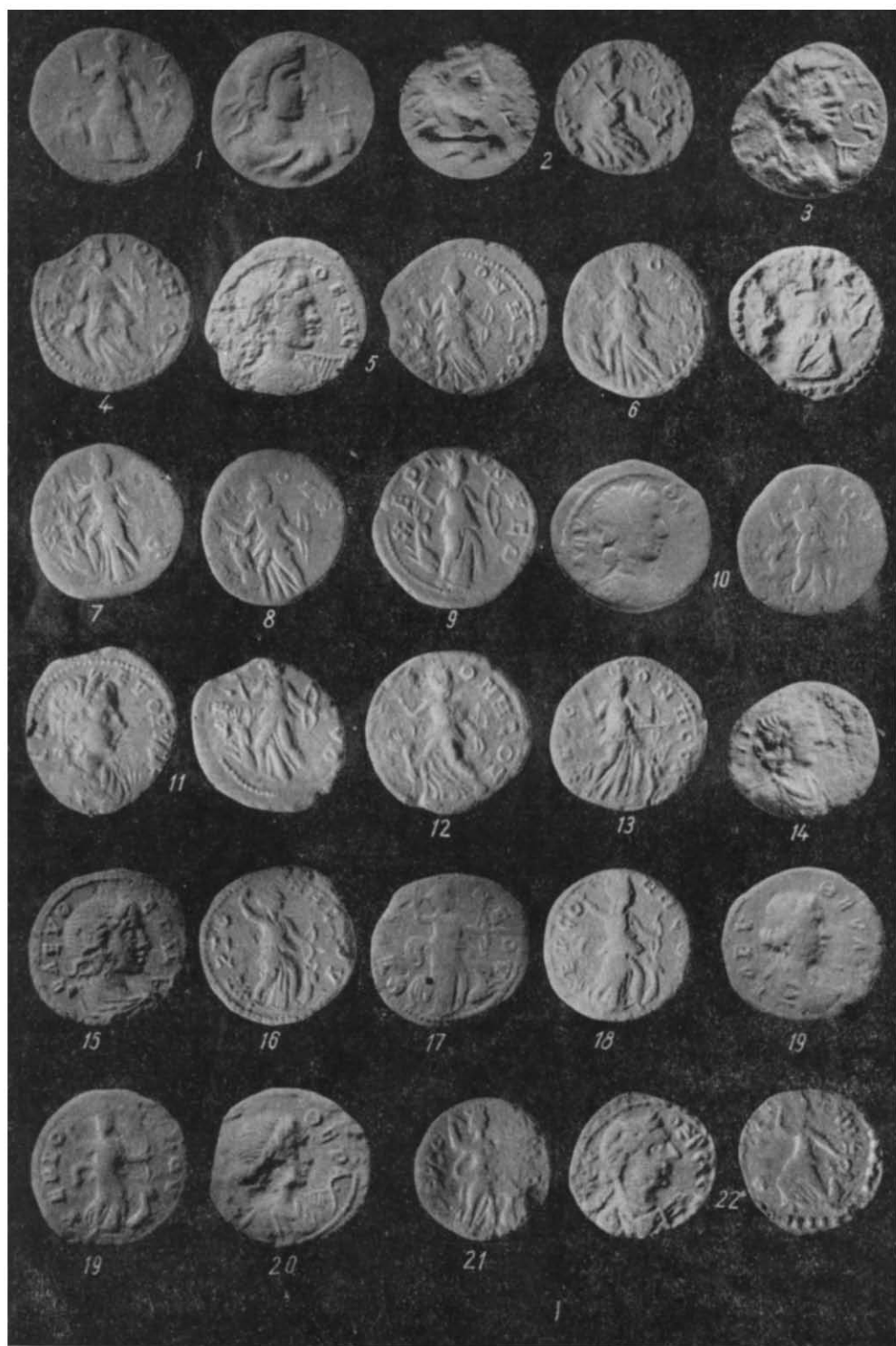

Таблица III.

припущення О. М. Зографа про те, що це мало місце у 80-х роках III ст.

Досить близько до вирішення цього питання можна підійти й при розгляді однієї з особливостей передостанньої, X, групи, а саме наявність на зворотній стороні одного з варіантів знака **B** (2), який, без сумніву, є знаком вартості. Появу його слід пов'язувати із зміною вартості монет на Боспорі в 265 р. і реформою римської монетної системи, розпочатої Авреліаном (270—275) і закінченої в 295 р. Діоклетіаном. Детально це питання буде розглянуто у відповідному розділі.

VIII група — 211—217 рр.

На початку III ст. н. е. в типах херсонеських монет сталися суттєві зміни, деякі з них зберігаються до останніх випусків. Ці зміни були внесені різьбярем монетних штемпелів групи, яка в нашій класифікації стоїть під номером VIII.

Конкретними особливостями, які відрізняють цю групу від усіх попередніх, є такі: 1) висока художність зображень, яка дозволяє простежити реальні портретні риси, і відповідна їй чіткість шрифту і 2) новий розподіл написів. Якщо раніше на лицьовій стороні був напис ХЕР, а на зворотній стороні ЕΛΕΥΘΕΡΑΣ, то тепер на лицьовій стороні розміщується ЕΛΕΥΘΕΡΑΣ, а на зворотній стороні ХΕΡCONHCOV, завжди повністю. В дальших випусках, коли типи грубішають і стиль монет знижується до рівня груп, які передували VIII; перша особливість зникає, і єдиною ознакою, що свідчить про належність цих випусків III періоду, залишається розподіл написів. Останнє, таким чином, є характерною ознакою монет III періоду.

Основним визначальним моментом під час класифікації численних варіантів VIII групи є зображення на лицьових сторонах монет. Портретні риси цих зображень дозволяють говорити про один тип обличчя навіть в тому випадку, коли ми заздалегідь знаємо про різність штемпелів.

Всього таких типів VIII група налічує чотири, у відповідності з ними ми і дамо опис монет. Цікаво, що кожному з цих типів відповідає певний поділ написів на лицьовій стороні. I тип. Лицьова сторона — ЕΛΕΥ—ΘΕΡΑΣ. Чоловічий бюст вправо, на голові вінок, справа — ліра, Цей тип налічує 10 варіантів, які карбовані двома штемпелями лицьової сторони. Перший штемпель використовували з 8 зворотними штемпелями (табл. III, 4—9, 11, 16), які дають найрізноманітніші положення для Діви і лані⁴⁵. Другий штемпель лицьової сторони зв'язаний з першим загальним штемпелем зворотної сторони (табл. III, 9). Він утворює два варіанти (табл. III, 9—10).

Зображення божества Херсонас на лицьовій стороні монет I типу має, без сумніву, портретні риси Каракалі (211—217)⁴⁶. Якщо порівняємо ці зображення з портретами Каракалі на римських або грецьких монетах, в усіх ми будемо мати дуже близькі, якщо не спільні риси обличчя.

II тип. Лицьова сторона — ΕΛ—ΕΥΘΕΡΑΣ. Те ж саме зображення. Всього відомо 5 варіантів, які карбовані одним штемпелем

⁴⁵ Зображення Діви з дротиком в правій руці і луком в лівій біля лані передають, очевидно, статуарну групу, що знаходилась в Херсонесі (див. А. Н. Зограф, Статуарные изображения Девы в Херсонесе по данным нумизматики, ИРАИМК, II, 1922, стор. 352). Різний поворот Діви (вправо чи вліво) залежить від того, з якої сторони художник дивився на скульптуру. Це зокрема підтверджується тим, що лань на монетах завжди розміщена перед Дівою. Тільки в двох випадках різьбяр порушив це правило і зобразив лань за Дівою (табл. III, 9, 10).

⁴⁶ Це було помічено давно, пор. Trésor de Numismatique et de Glyptique, Myth., Paris, 1850, стор. 141, № 10, табл. XLVII.

лицьової сторони (табл. III, 11—14). Слід відзначити два штемпелі зворотної сторони, спільні для монет цього і першого типів — № 11 з № 6, № 15 з № 8.

III тип. Лицьова сторона — ΕΛΕΥΘ—ΕΡΑΣ. Чоловіча голова вправо, справа ліра. Три варіанти (табл. III, 15—18). Перший варіант має, очевидно, спільний штемпель зворотної сторони, з останнім варіантом II типу (№ 14), що вказує скоріше на послідовність, ніж паралельність випуску монет цих типів. За таке припущення говорить і та обставина, що на зворотних сторонах двох наступних варіантів цього типу і всіх варіантів IV типу Діва зображена з поясом, кінці якого S-видно закручуються. Останні три варіанти II типу і всі варіанти III і IV типів дають один і той же поворот (вправо) зображення Діви, лань завжди справа.

IV тип. Лицьова сторона — ΕΛΕΥ—ΘΕΡΑ. Жіночий бюст вправо, праворуч ліра. Два варіанти цього типу (табл. III, 19, 20) зв'язані між собою зворотним штемпелем. Слід відзначити цей єдиний випадок появи на лицьовій стороні херсонеських монет жіночого зображення.

Ми розглянули основні особливості VIII групи. Чотири типи монет цієї групи випускались, очевидно, послідовно, а не паралельно, але зміну портретів не можна приписувати тільки впливу часу. Різьбяр явно переносив на монетний штемпель зображення різних людей, причому в одному випадку це був, безсумнівно, жіночий портрет. На монетах інших північнопричорноморських міст і взагалі всіх міст еллінських провінцій в римську епоху на лицьовій стороні розміщались, як правило, портрети римських імператорів або члени їх родин. Карбування Херсонеса належить до числа так званих квазіавтономних. Це означає, що місто мало право не вміщувати на своїх монетах ні портрета імператора, який правив, ні його титулатури. І ми бачимо, що починаючи з I ст. н. е. і до початку III ст. на лицьовій стороні монет були зображення досить далекі від портретів римських імператорів. Якщо ж на початку III ст. і відбуваються певні зміни в цьому відношенні і ми можемо вбачати в зображеннях божества Херсонас портретні риси Каракалі, то це слід пояснювати не звуженням прав міста, а чимсь іншим.

Зрозуміти особливості VIII групи можна тільки в тому випадку, якщо визнати, що штемпелі на місцевому монетному дворі виготовив різьбяр, якого запросили з іншого припонтійського міста. Тільки ставши на цю точку зору можна пояснити появу в Херсонесі цієї групи і характер зображення божества Херсонас, якому різьбяр надав риси імператора, і різкий спад стилю та зникнення всіх цих рис в наступних групах.

На можливість запрошення різьбяра для Тіри з іншого міста вказував О. М. Зограф⁴⁷. Цілком можливо, що старанні спостереження над монетами цієї групи і порівняння їх з близькими за часом монетами різних міст Південного і Західного Понту дозволить виявити в них риси подібності і встановити батьківщину різьбяра.

О. М. Зограф датував цю серію часом близько 220 р., на підставі подібності з боспорськими монетами Ріскупоріда III (210—226)⁴⁸. В світлі вищесказаного більш точно можна було б датувати її правлінням Каракалі (211—217). Таке незначне хронологічне уточнення краще відіб'є як проримську орієнтацію Херсонеса, так і загальний характер херсонеського карбування, який повністю йшов руслом римської політики в галузі монетної справи в античних містах Північного Причорномор'я. Всі певно датовані зміни в карбуванні Херсонеса, які

⁴⁷ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 35; його ж, Монеты Тиря, стор. 51.

⁴⁸ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159.

припадають на період «царювання Діви», так чи інакше зв'язані із зміною імператорів у Римі, що підтверджує припущення про залежність випуску міської монети від їх політики.

IX група — 230—250 рр.

Ця група об'єднує 27 варіантів (табл. III, 21, 22; IV, 1—19; V, 1—4), послідовність яких встановлюється спільними штемпелями (рис. 5) і поступовою деградацією монет як щодо стилю і написів, так і щодо техніки карбування. Вже перші варіанти значно відрізняються від монет попередньої VIII групи. Це можна пояснити не тільки певним хронологічним розривом, а й в деякій мірі різницею в техніці різьби штем-

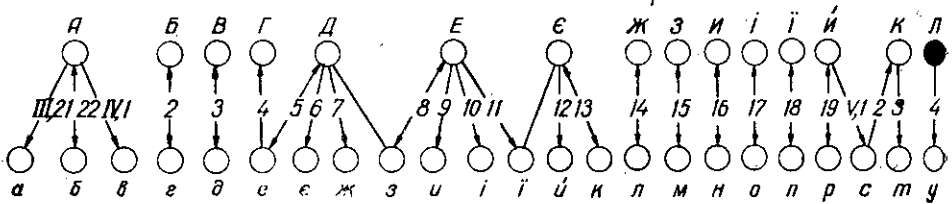

Рис. 5. Схема взаємодії штемпелів IX групи.

пелів монет VIII і IX груп, тому що за стилем монети IX групи мало чим відрізняються від монет, скажімо, VII та інших більш ранніх груп.

Остання обставина дає можливість припускати, що перші випуски, незважаючи на їх, здавалось би, значну відміну від VIII групи, карбовані скоро після неї, можливо не пізніше початку 30-х років III ст. Зворотна сторона монет першого варіанта (табл. III, 21) ще нагадує відповідний тип монет VIII групи.

Помітно погіршується стиль монет з середини групи, написи нерідко вирізані у зворотному напрямі, а до заключних варіантів цілком може бути вжитий епітет «варварські», хоч їх, очевидно, і не слід вважати такими. Яких-небудь хронологічних членувань в середині IX групи виявити не вдається в зв'язку з великою подібністю типів. Останні варіанти IX групи слід віднести, згодом, до середини III ст.

X група — близько 275 р.

X група нечисленна за кількістю варіантів (табл. V, 5—7) і самих монет. Перші два варіанти мають спільний штемпель лицьової сторони, третій стоїть окремо. Послідовність варіантів тільки гадана.

Датування цієї групи надзвичайно важливе як для встановлення часу припинення карбування монет в Херсонесі, так і для датування всього періоду карбування взагалі після 211—217 рр., про що ми говорили вище. Особливе значення в цьому відношенні має останній варіант. Наведемо його опис.

Лицьова сторона: ΕΛΕΥ—ΘΕΡΑ. Бюст божества Херсонас вправо, на голові вінок, справа ліра.

Зворотна сторона: [ΧΕΡΣΟΝ]ΗΣΟΥ. Діва на весь зріст, прямо, в правій руці дротик, в лівій — лук із стрілою, на голові корона, зліва лань. На полі справа В (табл. V, 7).

Як бачимо, типи цих монет є звичайними для тетрасарія, тобто для монети в 4 одиниці. Буква на зворотній стороні являє собою, без сумніву, знак вартості, і монети, таким чином, прирівняні 2 одиницям замість 4. Перед нами факт зниження вартості мідної монети вдвоє і відповідне підвищення вартості тієї монети, по відношенню до якої херсонеська мідь була розмінною, тобто до римського денарія, рахунок

Таблица IV.

Таблица V.

на який добре засвідчений рядом епіграфічних пам'яток Херсонеса⁴⁹.

Навряд чи можна думати, що зниження вартості мідних грошей було вузько локальним явищем. В певний час аналогічні зміни відбуваються і в римській монетній системі, через що нам необхідно розглянути питання римського грошового рахунку в III ст. н. е., вважаючи, що тільки після цього можливе пояснення херсонеської реформи.

Один з найбільших авторитетів в галузі римської монетної справи Г. Маттінглі малює для цього часу таку картину⁵⁰.

Система, що склалася при Августі, — 1 ауреус = 25 денаріям = 100 сестерціям = 400 ассам, — не зазнавала ніяких істотних змін аж до часу Авреліана (270—275). В 215 р. Каракала ввів новий номінал — антонініан, рівний, очевидно, 2 денаріям⁵¹.

Новий номінал давав більшу в порівнянні з денарієм можливість випуску великих мас монет із зниженим вмістом срібла. Антонініан

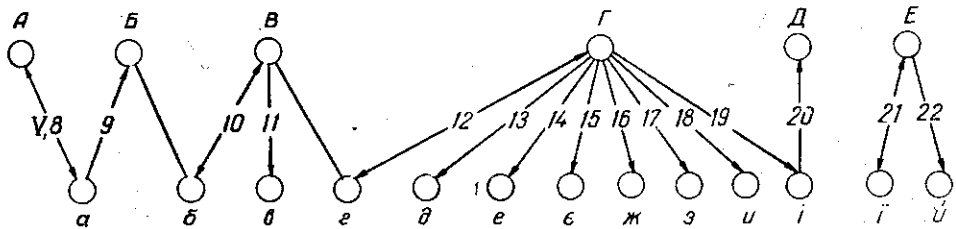

Рис. 6. Схема взаємодії штемпелів XI групи.

поступово витіснив денарій, який після Гордіана III (238—244), очевидно, вже не випускався. При Галієні (253—268) було випущено велику кількість антонініанів з дуже низьким процентом вмісту срібла (4—5%), що дуже відчутно похитнуло фінансову систему імперії і розладнало ринок. Авреліан зробив спробу поліпшити становище. Він не міг не рахуватися з тим, що антонініан був зовсім знецінений, через що порівнювати його за вартістю з монетою того ж номіналу періоду Каракали було неможливо. Маттінглі вважає⁵², що Авреліан прирівняв свій антонініан сестерцію, і система рахунку набула такого вигляду: 1 ауреус = 50 антонініанам (або сестерціям) = 100 денаріям.

На цих нових монетах ставляться знаки XX, XXI та ін. Однак вже при Тациті (275—276) карбуються монети, які відповідають цим, але з іншими знаками — I, A, X, I та ін., що слід розглядати як зниження курсу цих монет до половини їх вартості. Маттінглі наводить як аналогію цьому підкарбування в містах півдня Малої Азії монет в I (10) одиницю знаком € (5). З такими змінами система Авреліана ввійшла в реформу монетної системи Діоклетіана 295 р.

Сліди цих реформ можна встановити і в монетній системі міст Північного Причорномор'я, де до цього часу доживають тільки боспорське і, як з'ясується зараз, херсонеське карбування. На Боспорі в 265/66 р. карбують два типи статерів з срібла дуже низької якості — з буквою I (10) і K (20)⁵³. «Статери» з буквою K карбують і в наступні два роки, тобто до кінця правління Галієна; отже, не слід вагатися в тому, що тут мало місце підвищення вартості цих монет вдвічі. В Херсонесі ж ми зустрічаємося з протилежним явищем: мідні монети вартістю в 4 одиниці прирівнюються до монет в 2 одиниці.

⁴⁹ ІРЕ, I², 440—446.

⁵⁰ Н. Mattingly, Roman coins from the earliest times to the fall of the Western Empire, London, 1960, стор. 120 і далі.

⁵¹ Н. Mattingly, вказ. праця, стор. 124.

⁵² Там же, стор. 127.

⁵³ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 210—211.

Нам здається, що хоч ці факти можуть розглядатись як явища одного порядку, як паралелі до змін римської монетної системи, вони відбивають різні етапи цих змін в римському рахунку і повинні датуватися різним часом.

Можна виділити два основні етапи цієї тривалої реформи.

На першому етапі була вдвічі підвищена вартість «срібних» монет — статера на Боспорі в 265 р. і антонініана в Римі в 270—275 рр. Можна вважати, що це було збільшення антонініана вдвічі проти ринкової вартості, яка склалася на той час, і фактично означала зниження вартості розмінної мідної монети. Можна також думати, що це підвищення вартості антонініана, який замінював срібну монету, не відповідало реальному співвідношенню його і золотої монети, і тому не було прийнято наступниками Галієна. Тацит, а пізніше Кар (282—283) і Карін (283—285) повернулися до попереднього раціо золота і срібла, знизивши вартість антонініана вдвічі, але зберегли раціо срібла і міді, знизивши вартість мідних грошей вдвічі. В містах Малої Азії монети вартістю в 10 одиниць підкарбовувались знаком € (5), а в Херсонесі тетрасарій випускався з цифрою В (2). Таким, на наш погляд, був зміст другого етапу.

Із всього сказаного випливають два висновки.

1. Монети X, так само як і заключної XI, групи відповідають другому етапу римської монетної системи, яка склалася близько 275—276 рр., і, значить, повинні бути датовані приблизно тим же часом або кількома роками пізніше.

2. Монети X і XI груп слід вважати не тетрасаріями, а дупондіями, або, точніше, монетами не в 4, а в 2 одиниці, бо не можемо бути впевнені в тому, що в цей час зберігається рахунок на асарії.

XI група — 280—295 рр.

Заключний етап херсонеського карбування характеризується великим випуском монет, які налічують, за нашими даними, 20 варіантів (табл. V, 8—22).

Більша частина варіантів зв'язана спільними штемпелями (рис. 6), так що хронологічний розрив між першим і останнім варіантом, очевидно, невеликий.

Датування XI групи не зовсім чітке, слід було б датувати її часом від правління Таціта (275—276) і далі, з невизначеним припиненням карбування, однак в цьому відношенні значно допомагає ряд зовнішніх факторів.

Як відомо, карбування більшості грецьких монет, які ще доживають до часу Галієна, припиняється при цьому імператорі. До правління Таціта доходять тільки випуски монет ряду міст південних провінцій Малої Азії — Памфілії, Пісидії і Кілікії⁵⁴.

Перед реформою 295 р. Діоклетіан заклав останній провінціальний монетний двір старого стилю в Олександрії. Можна думати, що й Херсонес поділив його долю. На підтвердження цієї думки пошлемося на дві обставини: по-перше, саме з епохи Діоклетіана різко підвищується процент знахідок римських монет (на це вже звертав увагу О. М. Зограф⁵⁵) і, по-друге, заключна група херсонеських монет не має слідів природного занепаду. Велика кількість варіантів і монет взагалі, їх добрий, зовсім не «варварський» стиль, вищий, ніж у деяких ранніх груп, дозволяє говорити навіть про певний розквіт карбування.

⁵⁴ Маттінглі (стор. 205) пояснює це віддаленістю від імператорських монетних дворів.

⁵⁵ А. Н. Зограф, Античные монеты, стор. 159.

І якщо все ж воно припиняється, то це слід пояснювати зовнішнім втручанням. Якщо припинення основної маси місцевого карбування при Галієні цілком справедливо пов'язується з кризою грошового обороту⁵⁶, в якій тоді опинилась Римська імперія, то останні монетні двори в Олександрії і Херсонесі були закриті в розквіті їх діяльності за бажанням імператора.

Виходячи з цього, останню групу херсонеських монет можна датувати приблизно 280—295 рр.

Отже, розглянуті вище одинадцять груп херсонеських монет найбільшого номіналу — тетрасарія — в більшості випадків підлягають цілком вірогідному відносному датуванню. Якщо деякі групи можуть бути надійно зв'язані з тими чи іншими датованими подіями і віднесені до порівняно вузького проміжку часу, то датування інших груп впливає з їх місця по відношенню до надійно датованих груп і є досить приблизним.

Обставини, що не дозволяють точно датувати окремі групи, мають в значній мірі об'єктивний характер, зумовлений квазіавтономним характером карбування і абсолютною відсутністю дат на монетах.

Єдиний можливий шлях деякого поліпшення цієї безпорадної перспективи полягає в нагромадженні фактів знахідок херсонеських монет з точно датованими монетами інших міст (грецькими або римськими) у вузько хронологічних археологічних комплексах (одиночні трупоспалення або трупопокладення, наприклад), які виключали б можливість повторного попадання монети, або скарбах, однак і тут якісь серйозні зміни відносного чи абсолютного датування окремих груп повинні базуватись на великому матеріалі.

⁵⁶ Н. Mattingly, вказ. праця, стор. 205.